

במו עיני

אוטוביוגרפיה של היסטוריון

יעקב כ"ץ

יעקב כ"ץ / במו עיני

מספרי יעקב כ"ץ

הדפסה חדשה – ירושלים תשס"ז

בסיוע משפחות
אדית ושרגא הורוביץ
נעמי ובן-ציון הוכשטיין

גוי של שבת

ריכארד ואגנר בסבך האנטישמיות

הקרע שלא נתאחה

עת לחקור ועת להתבונן

כמו עיני

יעקב כ"ץ

במו עיני

אוטוביוגרפיה של היסטוריון

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Jacob Katz
WITH MY OWN EYES

עורך הסדרה: יואל רפל

אנו מודים לבית ההוצאה כתר בירושלים, אשר פרסם את המהדורה הראשונה,
על הרשות לפרסם הדפסה חדשה של הספר

© כל הזכויות שמורות למשפחה, 2007

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

מספר קטלוגי: 185-542

לזכר אחי הבכור

יוסף מרדכי

ז' אדר תרס"א – י"ח תמוז תשמ"ח

משרידי שואת הונגריה

מופת לשיקום עצמי

תוכן

9	פרק ראשון: כפר מולדתי
23	פרק שני: הכניסה לעולם התלמוד
36	פרק שלישי: התבגרות וחוויות נעורים
47	פרק רביעי: לבטי המעבר אל מחוץ למחיצה
58	פרק חמישי: בשער האוניברסיטה בפרנקפורט
65	פרק שישי: השכלה אקדמית ולבטים בצידה
78	פרק שביעי: גמר לימודים בצל הנאצים
88	פרק שמיני: דרך לונדון לארץ ישראל
97	פרק תשיעי: צעדים ראשונים בארץ
107	פרק עשירי: ימי אימה והרת עולם
120	פרק אחד עשר: בשערי האוניברסיטה
135	פרק שנים עשר: בשירות המינהל האקדמי ואילך
146	מפתח

פרק ראשון:

כפר מולדתי

משהגיע אדם לגיל מסוים, מתעורר אצלו החשק להשקיף לאחור על תולדות חייו ולהנחילן לדור הבא. וכאשר הוא עצמו אינו מתעורר לכך, באים צאצאיו וחבריו הצעירים ממנו ומבקשים ללמוד מפיו על מה שעבר עליו בתקופה שהם לא היו שותפים למאורעותיה. ואם בסתם אדם כך, על אחת כמה במי שמלאכתו היתה כל חייו לתאר מאורעות שאירעו בעבר. הוא נתבע כביכול בתוקף מקצועו כהיסטוריון לתרום את חלקו, הפעם לא כגובה עדויות מפי מקורות, כי אם כעד שדבריו עשויים להיות מקור להיסטוריון לעתיד לבוא.

ואמנם מי כהיסטוריון יודע להעריך את סיפור חייהם של אישים מתקופות שהוא עסוק בחקירתן, בין אם המדובר במי שנטל חלק ממשי בעיצוב פני התקופה, בין אם במי שלא היה לו אלא חלק צנוע בחיים הציבוריים. ואפילו הצטמצם אופק הסתכלותו של הכותב בגבולות חייו הפרטיים, יש ערך לסיפורו, ובלבד שיעמוד לו כוחו לתאר נכונה את מה שראו עיניו. כל זאת להוציא את מי שעוטף את נסיונותיו וחוויותיו האישיים במעטה אידיאולוגי, או מטשטש אותם, אם לשם צידוק עצמו או כדי ליפות מעשי זולתו. אם כנים דבריו של בעל האוטוביוגרפיה, תשתקף בהם אווירת התקופה. השתקפות זו מעניקה להם משמעות היסטורית מעבר למשקל המאורעות הפרטיים שחייו היו שזורים בהם.

בני רור זה, של שנות השמונים, שגדלו במדינת ישראל או אף בקהילות היהודיות שמעבר לים באירופה או בארצות הברית, ספק אם הם מסוגלים לדמות לעצמם את עומק הפער שבין תנאי חייהם לבין תנאי הקיום של בני דורי שלי בעשורים הראשונים של המאה. מרוחקת ביותר היא התקופה מלפני מלחמת העולם הראשונה, שנתכנתה בדין כעולם ששקע. גם בני דורי, ילירי העשור הראשון של המאה, לא קלטו ממנו אלא הדים קלושים. עם זאת השתקפו השלווה והרגשת הביטחון שציינו תקופה זו אפילו בחיי כפר מולדתי הקטן מאדירגנץ (MAGYARGENCs) שבמערב הונגריה, הן בין חלקי האוכלוסייה הלא-יהודית בתוך עצמה, והן ביחס ההדדי בינם לבין חצי תריסר המשפחות היהודיות ששכנו

בצידם. אוכלוסיית הכפר, שמנתה כאלף נפש, גרה בבתים לאורך שני צידי הכניש, שקשר את הכפר עם העולם החיצון, והיתה מחולקת לשלושה "מעמדות". עמדה מועדפת היתה לשלושה ארבעה בעלי האחוזות, שחלשו על חלק ניכר של אדמת הכפר. הללו היו מורמים משאר בני הכפר ונבדלים מהם באורח חייהם, בראש וראשונה באיכות דיונם. בתיהם היו מרווחים, בני שתי קומות, מוקפים גינות מטופחות. אנו, ילדי היהודים, ואף בני האיכרים לא יכולנו אלא להציץ לתוכם, והם נדמו לנו כארמונות מכושפים. לרשות בעלי ה"ארמונות" עמדו משרתות ומשרתים. כלט ביניהם העגלון שנהג את שני הסוסים – במקרים יוצאים מן הכלל אף ארבעה – שמשכו את הקרון על יושביו, להבריל מן העגלה של האיכרים ואף של כמה יהודים, שלעולם הסתפקו בסוס אחד. בעלי האחוזות אף נתכבדו בתואר כבוד "האדון הנכבד" או "האדון הנעלה", ולא רק מצד המשרתים והשכירים שלהם לעבודת בתיהם ושדותיהם, אלא מצד כל הבא אתם במגע. ואמנם אחוז לא קטן של האוכלוסייה, שלא היתה להם אדמה משלהם, מצאו את מחייתם בשירות בעלי האחוזות, והם נחשבו לשכבה הנמוכה ביותר במערכת הריבדית של הכפר. בין אלה לבין בעלי האחוזות עמדו האיכרים בעלי הקרקעות. אלה עיברו את אדמתם כמו יריהם, כשכל בני המשפחה, האישה והילדים מגיל נמוך יחסית, משתתפים בעבודה. ואם מעטו ידי בני המשפחה מלהספיק לקיום המשק, נצטרפו אליהם פועלים שכירי יום, שכירי עונה או אף משרתים תמידיים. היו הבדלים ניכרים בין האיכרים על פי גודל משקיהם, מהם אמידים ואף עשירים, כנגד אחרים קשי יום – ועם זאת נימנו כולם עם מעמד אחד. רפואי חייהם, סגנון בתיהם, לבושם, סוגי מאכליהם וכל כיוצא באלה היו שווים, וסימני תרבות אלה קבעו להם מסגרת חברתית אחידה.

הדירוג המעמדי שבכפר שיקף את המצב הכללי בהונגריה בתקופת ההאבסבורגים, שלמרות תהליך המודרניזציה שעבר עליה במחצית השנייה של המאה הי"ט נותרו בה סימנים ושרידים של המשטר הפיאודלי. הונגריה התגאתה במסורת הפרלמנטרית שלה, ובתקופה זו נבחרו נציגי בית הנבחרים בהשתתפות כל משלמי המיסים, לרבות בני המעמד הבינוני. עם זאת נשאר השלטון הממשי בידי האריסטוקראטיה, המאגנאטים והאצולה הנמוכה, הג'נטרי. בעלי האחוזות בכפרנו היו שייכים לקטגוריה אחרונה זו. על נסיכים ורוזנים שחלשו לעיתים על כפרים שלמים ועל בישופים קאתוליים ששלטו באחוזות נרחבות של הכנסיה רק שמענו.

הונגריה היתה מפולגת מאז הרפורמציה בין הנאמנים לכנסיה הרומית-קאתולית לבין הפרושים לכנסיות והכיתות האוונגליות למיניהן. בקנה מידה ארצי היתה יד הקאתולים על העליונה, ואילו בכפר שלנו מרבית האוכלוסיה היתה פרוטסטנטית, והפילוג הדתי היו לו סימנים בולטים בחיי הכפר. לא רק שבימי המנוחה והחגים נתכנסו בני הכפר בשני מקומות נפרדים לתפילה, הקאתולים בכנסיה שבאמצע הכפר והפרוטסטנטים באולמו של בית-הספר, אלא

אף בחיי היום יום בלטה ההבדלים, בייחוד בלבושן של הנשים. הקאתוליות היו לבושות שמלות מרהיבות עין אף עד לעת זיקנה, ואילו הפרוטסטנטיות חוייבו בלבוש שחור מיד עם נישואיהן. ואם כי שתי העדות ישבו מעורבות זו בזו, מחיצת הדת הפרידה ביניהן. היו נישואי תערוכת. אלא שאם אירעו, הם היו למורת רוח לבני שתי העדות, ועל כל פנים נושא לשיחה, שאף אוזנו של נער יהודי בן שמונה או עשר לא נמלטה מלקלוט ממנה שמץ דבר. רעות שונות רווחו בשתי העדות לגבי ענייני חיים ומוות. זכור לי מעשה בקאתולי שאיבד עצמו לדעת. הכומר של עדתו סירב ליטול חלק בהלווייתו ואילו כוהן הדת הפרוטסטנטי מן הכפר הסמוך התנדב להספידו – והיתה זו שערוריה בעיני הקאתולים האדוקים ועילה לשבחים מופלגים בפי זולתם.

אותו נער יהודי ראה עצמו נטול משתי העדות הנוצריות, אם כי לא במידה שווה, שכן לפרוטסטנטים היתה לו זיקה אגב הביקור בבית הספר שלהם. חצי תריסר המשפחות היהודיות שבכפר, אפילו יחד עם בני הכפר הסמוך קמנשהידים (KEMENESHÖGYE'SZ), לא היה כירן לקיים בית ספר יהודי נפרד. על המשפחות היהודיות היה לבחור בין שני בתי הספר הקיימים, ולעולם נפלה הבחירה על בית הספר הפרוטסטנטי, שנחשב לסובלני יותר מזה הקאתולי. בית הספר היה בן שש כיתות, אלא שהן היו מחולקות לשתי קבוצות בלבד, כל מורה לימד בצוותא שלוש כיתות. כיצד הספיק מורה כזה להקנות לתלמידיו את הקצבה המוטלת עליו – קרוא וכתוב, חשבון, סיפורי המקרא והברית החדשה, ספרות, גיאוגרפיה ויסודות ראשונים של ההיסטוריה הלאומית – אינני יודע. על כל פנים נצרכה לכך משמעת ברזל. שכן, המורה לא היה מסוגל לפנות בה בשעה ליותר מאשר לאחת משלוש כיתותיו, והשתיים האחרות נידונו באותה שעה לשתיקה. אמצעי המשמעת כללו כמובן גם ענישה גופנית. המורה של הכיתות הנמוכות, שהיה ידוע כשתיין, עשה שימוש נרחב בזכותו – שלוש ארבע מכות על כף היד במקל שבידו היו דרגת עונש ראשונה, אותו מספר על קצה האצבעות דרגה שנייה, ואילו הדרגה השלישית היתה מתיחה על העמוד וספיגת מכות על האחוריים. אך ברור לי, כי אימת העונש לא היתה הסיבה העיקרית למשמעת. המבנה ההיירארכי של החברה, שבמסגרתו נכנעים התחתונים לעליונים כממילא, הורגש גם בחללו של בית הספר. נוכחותו של המורה, שנתפס כנציגה של השכבה השלטת, עשתה את שלה. העונשים שרשאי היה לתת לא היו אלא ביטוי מוחשי למצב זה.

לא זכור לי אם אני עצמי התנסיתי באחד מן העונשים הנזכרים, ייתכן כי הדחקתי את זכרם. ואמנם, רק רשמים מעטים נותרו לי משלוש שנות ביקורי בכיתות הנמוכות ומן המורה המשמש בהן. מה שאין כן מן המורה של השנים האחרונות, הוא המורה הראשי ושמו סבו (SZABO). דמותו ניצבת לנגד עיני כבהירות. הוא הצליח לא רק להקנות את הידע שבידו, אלא אף להרשים בתיאוריו ובדעותיו. באשר הלימודים לא התחלקו בין לימודי חול וקודש נכחו

הילדים היהודים אף בשיעורי הדת, שהכילו כאמור את סיפורי כתבי הקודש ואף את תולדות הכנסיה הפרוטסטנטית ואת מעשי מייסדה, מרתין לותר. אישיותו של לותר נצטיירה לי באור יקרות, מעין אדם עליון. על עומק התרשמותי עמדתי רק לאחר זמן, כשקראתי בפעם הראשונה את תיאורו הקטלני של לותר בידי היינריך גרץ בקיצור תולדות ישראל שלו. הרגשתי כאילו נעקרה מלבי רמות דיוקנו של אידיאל יקר. המורה סבו נהג בסובלנות כלפי ילדי היהודים. ואולם ידוע היה מפי מי שקדמוני בכיתתו, כיניהם שני אחי ואחותי המבוגרים ממני, כי כאשר הוא מגיע בסיפורי המקרא למעמד הר סיני שואל הוא את הילד היהודי שבכיתה, כיצד התחלקו עשרת הדברות על שני לוחות הברית. וכשהתשובה באה, חמש מכאן וחמש מכאן, מלמד הוא אותן, כמי שהאמת המוחלטת בידו, כי החלוקה היתה שלוש ושבע, הראשונות מצוות שבין אדם למקום, האחרונות בין אדם לחברו. הסצינה נתקיימה גם בי והיא הבליטה את בדידותי כילד יהודי יחיד בכיתה.

אכן, ברירות והרגשת ריחוק היתה נחלתנו, אף אם לא היתה מלווית איבה ועוינות. על ידידות בינינו לבין ילדי האיכרים לא ניתן לדבר. הפער היה כפול, של מנהגי דת – לנו אסור היה לטעום דבר בביתו של נוכרי – ואף של נימוסי נוהג ותרבות. היהודים היו נטולי זיקה חברתית עם סביבתם, מגעם אתה היה עסקי, ובימים כתיקנם התנהל על מי מנוחות, אך לא יצר בסיס חברתי משותף. אבי וזכרונו לברכה ניהל חנות "כליבו", כביכול, שהכילה פחות או יותר כל מה שאיכר בינוני נזקק לו ומסוגל היה לקנות בחיי יום יום ובהודמנויות שונות: ממלח וסוכר, כלי מטבח, אריג לשמלה ולבגד ועד קישוט לעץ אשוח בחג המולד וכיסוי לארון המת בעת צרה. חנויות כאלה, בשינוי מועט של נוסח, היו בבעלותן של שלושי-ארבע משפחות יהודיות. אחת מהן, משפחת דויטש, החזיקה יחד עם זה בית מרוח, אשר אליו סרו האיכרים לשתיית יי"ש ובירה. משפחה אחרת, היא משפחת הופמן, החזיקה אף היא בית מרוח. ברם, משפחה זו עיקר פרנסתה היתה על איטליו, ובייחוד שחיטת עגלים שנשלחו לעיר הבירה בודאפשט ואף למטרופולין וינה, שלא היתה רחוקה יותר מאשר עיר הבירה ההונגרית. בעלי עסקים אלה היו, בחלקם לפחות, מתחרים זה בזה, שכן פרנסתם היתה תלויה באותו חוג לקוחות ובסיפוק אותם צרכים. כרגיל היו האיכרים קשורים לאחד מבעלי העסקים והקשרים היו דו-סטרניים. האיכר קנה את מרכולתו בחנות ולא תמיד שילם במזומנים. תחת זאת הביא בידו מתוצרתו, בעיקר ביצי תרנגולת, שאת ערכן קבע בעל החנות על פי השער האחרון. שער זה היה תלוי במחיר ששילם סוחר ביצים ועופות מאחת העיירות הסמוכות, שעבר בעגלתו דרך הכפר אחת לשבוע או שבועיים ואסף את המלאי שהצטבר. יש שהאיכר בא לקנות בהקפה, וחובו נרשם בפנקס עד שהמשק יוציא תוצרת כלשהי לכיסוי תשלום החוב. מעבר של איכר מהתקשרות עם בעל חנות אחד למשנהו היה מאורע, שעלול היה ליצור מתחות בין הנוגעים בדבר. ודומה, כי היתה זו מעין הסכמה

שבשתיקה, אסור לו לאחד מן המתחרים למשוך אליו לקוח. ואילו אם אירע כדבר הזה שלא ביוזמתו שלו, על המפסיד לכבוש את התרעומת בלבד. המשפחות היהודיות המעטות לא יכלו להתיר לעצמן לריב ביניהן. קודם כל דבר הן היו זקוקות זו לזו לשם קיום אורח חייהן הדתיים – ומיד נראה במה זה התבטא – אך הן נשענו זו על זו גם בעניינים עסקיים, בחזית משותפת כלפי גורמי חוץ. "אוייב" חיצוני כזה היה ראשית כל התנות הלא-יהודית שבמקום, היא סניף של קואופרטיב ארצי ש"מפלגת העם" האנטישמית הקימה, כדי לשחרר כביכול את האיכרים משיעבודם ליהודים. חנויות אלה זכו ביתרונות כלכליים ונהנו מתמיכה גלויה של השלטונות, ועם זאת לא הצליחו אלא להצר את רגלי היהודים, אך לא לערער את מעמדם. דומה, כי נוצר שיתוף אינטרס בין היהודים לבין לקוחותיהם אגב חילוף סחורה בסחורה, מכירה בהקפה ללא הגבלת זמן וכדומה, דרכי מסחר שמנהלי הקואופרטיב לא היו מוכנים לסגל לעצמם. נוכחות הקואופרטיב הנוצרי הגבירה על כל פנים את הליכוד בין היהודים, שבא לידי ביטוי אף בענייני עסק – בעזרה הדדית ברכישת סחורה, בהלוואה זה לזה בשעת הצורך וכל כיוצא באלה.

יש שהיהודים התגוננו במלוכד בפני השלטונות, שאכפו את ידם בפיקוח קפדני, ולא תמיד בעין יפה. אחד ממקורות ההכנסה של החנוונים היה מכירת טבק, שהיה ארוז בחבילות קטנות והאיכרים השתמשו בו למילוי מקטרותיהם או לעשיית סיגריות. ואולם המסחר במוצרי טבק לא היה חופשי, הוא היה מונופול ממשלתי ושימש מקור הכנסה חשוב של המדינה. המבקש לסחור במוצר זה היה זקוק לרשיון מטעם שלטונות המכס, והרשיון היה מותנה בין השאר בתנאי, שעל הסוחר להחזיק במחסנו כמות מסוימת מכל סוג שביקש לסחור בו. ואמנם שוטרי המכס הופיעו מפקידה לפקידה לברוק אם התנאי נתמלא. אימתם של אלה היתה על בעלי החנויות, שכן דו"ח שלילי מטעמם עלול היה לגרור אחריו ביטול הרשיון, שכמוהו כמגרעת רצינית במחיה המצומצמת כלאו הכי. אכן, משנודע על בואם של השוטרים – הידיעה עשויה היתה להגיע בידי שליח מן הכפר השכן – עשו החנוונים היהודים יד אחת לקדם את פני הרעה, ואם חסרה לאחד מהם ממיכסת המלאי הדרוש השאיל לו חברו משלו. ואם גם המלאי של זה לא הספיק, ריכזו את הסחורה בחנות בקצה הכפר שהשוטרים עומדים היו לפגוע בה תחילה, ומשגמרו שם את הבדיקה עיכבו אותם בשיחה נאה ואולי אף בכיבוד במשקה, ובינתיים העבירו מאחורי הבתים את הטבק לחנות הבאה וכן הלאה. שליחות חשאית מעין זו עם הסחורה בידי, היא אחד מזכרונות הילדות המרגשים שלי.

דרך אגב, תנאי נוסף להחזקת הרשיון היה, כי הסחורה תעמוד למכירה כל ששת ימי השבוע, בכללם השבת או שאר החגים היהודיים, ימים בהם היתה כמובן חנותו של אבא, כמו חנויותיהם של כל היהודים, סגורה. הפיתרון המקובל היה להקצות פינה בתוך הבית, שם היו מוצרי הטבק ערוכים וגלויים. איכר שביקש לקנות דבר, בא, נטל את המבוקש והטיל את מחירו בצלחת שהועמדה

במו עיני, אוטוביוגרפיה של היסטוריון, ספרו האוטוביוגרפי של יעקב כ"ץ, פורש לפנינו את פרשת חייו כתעודה של עד ראייה לתקופה סוערת: למן הולדתו בכפר קטן בהונגריה ערב מלחמת העולם הראשונה, דרך תיאור לבטיו כנער דתי הניצב מול רוחות חדשות, עבור לשנותיו בפרנקפורט כסטודנט וכמורה בביתו של ד"ר יצחק ברויאר, מן האידאולוגים של אגודת ישראל, ועד עלייתו ארצה. בארץ ישראל שימש מורה, וחווה מחסור ואבדן: משפחתו נספתה בשואה, אחיו נהרג במאורעות ובתו נספתה בהפצצה על תל אביב. כ"ץ הגיע לפסגה האקדמית, הוכר כסולל דרך חדשה במחקר ההיסטורי וכיהן כרקטור האוניברסיטה העברית. זהו ספר של חוקר גדול, יהודי שורשי וחכם, שחווה את חוויות הדור וחי באינטנסיביות חיי דורות קודמים.

יעקב כ"ץ נולד בהונגריה בשנת תרס"ה ונפטר בירושלים בשנת תשנ"ח. שימש רקטור האוניברסיטה העברית וזכה בפרס ישראל להיסטוריה יהודית לשנת תש"ם. כ"ץ נחשב לאחד מגדולי ההיסטוריונים היהודים בדור האחרון. מחקריו עוסקים בסוגיות מרכזיות בתולדות עם ישראל, הן בימי הביניים הן בעת החדשה, ואחדים מהם סללו דרכים חדשות בחקר ההיסטוריה היהודית.

0 0185000542 5
דאנאקוד 185-542
מחיר מומלץ: 52 ש"ח

עיצוב עטיפה: סטודיו מירה קידר / שולמית מאיר